

Kontrol over København

Studier i den sene enevældes
sikkerhedspoliti 1800-48

Denne afhandling er den 11. september 2013 af Akademisk Råd, Humaniora, Syddansk Universitet, antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

Simon Møberg Torp
dekan

Forsvaret finder sted fredag den 23. maj 2014 kl. 13 på Syddansk Universitet, Campusvej 55, lokale U 82.

Karl Peder Pedersen

Kontrol over København

Studier i den sene enevældes
sikkerhedspolitik 1800-48

Syddansk Universitetsforlag 2014

© Forfatteren og Syddansk Universitetsforlag 2014
University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 484
Tryk: Specialtrykkeriet Viborg A/S
Sats og omslag: Donald Jensen, Unisats Aps
Forsideillustration: Wilhelm Marstrand: En anholdelse, 1835. (Københavns Museum)
ISBN: 978 87 7674 806 7

Kontrol over København er trykt med støtte fra
Augustinusfonden
Politihistorisk Forening
Statens Arkiver

STATENS ARKIVER

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller
anden mangfoldiggørelse af denne bog
er kun tilladt med forlagets tilladelse eller
ifølge overenskomst med Copy-Dan.

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M
www.universitypress.dk

Indhold

Forord 9

Kapitel 1. Indledning 11

Problemstillinger

Skabelsen af et nyt sikkerhedspoliti

Sikkerhedspolitiets arbejdsmetoder

Sikkerhedspolitiorganisationen

Sikkerhedspolitisamarbejdet

Forskningsoversigt: Politi og kontrol

Kildegrundlag

Om kildetekster og litteraturhenvisninger

Kapitel 2. Det københavnske magtunivers omkring 1800 29

Landsover- samt Hof- og Stadsretten

Københavns Politiret

Fattigvæsenets Politiret

Københavns Politi

Københavns Vægterkorps

Københavns Borgervæbning

Jødebetjenten

Militære jurisdiktioner og politimyndigheder

Gesandtskabernes jurisdiktioner

Med lov skal man land – og by – bygge

Kapitel 3. Sikkerhedspolitiet i andre europæiske storbyer 59

Paris

Wien

Berlin

Hamburg

London

Stockholm

Kapitel 4. Den første reform af hovedstadspolitiet 1800-1803 73

Politi- og vægterreformen

Pas- og fremmedkontrollen

Politiet og posten

Selvstændig politimesterstilling på Københavns vestegn

”Elsket, æret og tillige frygtet”

Kapitel 5. Den anden reform af hovedstadspolitiet 1815-17 95

Ny stilling som politichef

Politireformens faser

Politidirektør Hvidbergs udspil

Politichef Kaas' forslag

Politidirektør Hvidbergs normeringsplan

Kancellideputeret Ørsteds kommentarer

Den færdige politireform

Politidistrikter og politiassistenter

Kystpolitiets oprettelse

Politiets politisering

Kapitel 6. Kontrollen med københavnerne 125

Københavnregistreringen

Mandtal og flytningsprotokoller

Arkivproblemer

Politiaktionen mod Jernringsgruppen i 1820

Baggrund og optakt

Skygning og overvågning

Provokatøragentvirksomhed

Politiagenternes belønninger

Politiovervågningen af Ole Jakob Lier i 1836

Politiovervågningen af hovedstadens liberale i 1840-42

Den gennemsigtige by

Kapitel 7. Kontrollen med fremmede 157

Politiets paskontor

De Rejsendes Kontor

Fjendtlige fremmede

Farlige fremmede

Fremmedkontrollen i aktion

Politiovervågningen af Ernst Moritz Arndt i 1816

Politiovervågningen af von Benzon og Rhedin i 1819

Politiaktionen mod de svenske obligationsforfalskere i 1827-28

Baggrund og optakt

Provokatøragentvirksomhed

Provokatøragentens belønning

Det danske monarkis pasforvaltning

Indførelsen af vandre- og skudsmålhbøger i 1829 og 1833

Afviklingen af den indenlandske paskontrol 1836-46

Afviklingen af paskontrollen for udlændinge

Fra engangsdokumenter til kontrolhbøger

Kapitel 8. Kontrollen med mistænkelige personer 211

Personidentifikation

Forbryderkataloger

Hvem var mistænkelig?

Protokollen over mistænkelige Personer

Efterlysninger

Politiaktionen under gadeurolighederne i 1819

Baggrund og optakt

Magtanvendelse, forbud og dusør

Surveillance

Straffede, løsgængere og folk med polititilhold

Kapitel 9. Sikkerhedspolitiapparatet 235

Politiledelsen

Den dobbelte politiledelse

De hemmelige efterforskningsbeføjelser

Opdagerbetjente

Anmeldere (angivere)

Politiagenter

Provokatøragenter

Politiets altid åbne øje

Kapitel 10. De hemmelige politifonde 269

Politifonden af 5. december 1800

Hundeskattepenge og grosserergerbyrer

Hemmelige politifonde uden for København

Sikkerhedspolitiets skjulte kilder

Kapitel 11. Politisamarbejde i ind- og udland 281

- Samarbejde med indenlandske politimyndigheder
 - Informationsudveksling og almindeligt samarbejde
 - Hjemsendelse af fattige og løsladte fanger
- Samarbejde med udenlandske politimyndigheder
 - Informationsudveksling og almindeligt samarbejde
 - Hjemsendelse af fattige og løsladte fanger
- Udlevering af flygtede kriminelle
- Udlevering af danske statsborgere
- Grænseoverskridende sikkerhed

Kapitel 12. Konklusioner 305

- Skabelsen af et nyt sikkerhedspoliti
- Sikkerhedspolitiets arbejdsmetoder
- Sikkerhedspolitiorganisationen
- Sikkerhedspolitisamarbejdet
- København – en sikker by i Europa

Zusammenfassung 319

Bilag 325

1. Københavns politi- og vægterkorps 1798-1864
2. Politichefer, politimestre og -direktører m.m. 1800-63
3. Politidistrikter og politiassistenter 1815-63
4. Passkrivere og passekretærer m.m. 1802-63
5. Fortegnelser over mistænkelige personer i 1820
6. Andreas Chrysogonus Eichler: Die Geheime Polizei und der Polizeiminister, 1825
7. Overvågningen af den liberale opposition 1840-42

Utrykte kilder 353

Litteratur og trykte kilder 359

Register 371

Forord

Da jeg for godt og vel ti år siden arbejdede med de ældre københavnske politiarkiver på Landsarkivet for Sjælland, stod det mig snart klart, at der her gemte sig et fantastisk kildemateriale, som gjorde det muligt at fortælle historien om opbygningen af det første danske sikkerhedspoliti. Det var et emne, der ikke tidligere havde været undersøgt herhjemme, men som – forekom det mig – var helt nødvendigt for at forstå, hvorfor og hvordan det enevældige regime kunne overleve frem til 1848.

Mit forskningsarbejde har været en lang og sej proces, ikke mindst fordi jeg har haft et stærkt ønske om at sætte den københavnske politihistorie ind i en større europæisk sammenhæng. For gode diskussioner og konstruktive rettelsesforslag vil jeg meget gerne takke Statens Arkivers forsknings- og arkivleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen, Landsarkivet for Sønderjylland, og arkivar og seniorforsker, ph.d. Kenn Tarbensen, Erhvervsarkivet, uden hvis gode støtte og opmuntring jeg tvivler på, at jeg var nået i mål.

Stor tak skylder jeg også cand.mag. Tommy P. Christensen, overinspektør, dr.phil. Peter Henningsen, postdoc., ph.d. Mette Frisk Jensen, adjunkt, ph.d. Jørgen Mührmann-Lund, overinspektør, ph.d. Christian Sune Pedersen, museumsleder, ph.d. Frederik Strand og lektor, cand. mag. Birgitte Wåhlin, der har støttet mig, ikke mindst ved at stille materiale til min rådighed. Også en hjertelig tak til magister Raimund Wolfert, Berlin, for hjælp med oversættelse af tyske citater og af resumeet og til vagtmester Peter Wodskou Christensen, Rigsarkivet for fine fotos.

Hos Statens Arkivers ledelse har jeg gennem tiden mødt stor interesse og velvilje, ikke mindst fra rigsarkivar Asbjørn Hellum, og for dette skal lyde min hjertelige tak. Også tak til Kulturministeriets Forskningsudvalg for de forskningsfrikøb, man har bevilget mig i årene 2005-09.

Bedømmelsesudvalget, bestående af professor, dr.phil. Per Boje, professor, dr. phil. Henrik Stevnsborg og professor, ph.d. Ulrik Langen, har venligt tilladt mig at foretage nogle dispositions-mæssige ændringer i den antagne afhandling, og for dette takker jeg.

Tak til Augustinusfonden, Politihistorisk Forening og Statens Arkiver for økonomisk støtte, og sidst men ikke mindst stor tak til min mand, Ib Krog Larsen, for utrættelig støtte under arbejdet med afhandlingen.

Valby den 22. februar 2014
Karl Peder Pedersen

Indledning

Da jeg i slutningen af 1990'erne på Landsarkivet for Sjælland arbejdede med en nyaflevering fra Københavns Politi, søgte jeg samtidig at få overblik over de mange arkivalier, der i tidens løb var blevet afleveret herfra, og det slog mig da, at der ikke var mange spor efter kriminalpolitiets virke før 1863. Netop i det år gennemførtes en stor københavnsk politireform, der også omfattede oprettelsen af et selvstændigt politiinspektorat dedikeret til denne opgave, men hvordan med tiden indtil da? Hvem tog sig da af kriminalefterforskning, og i hvilket omfang opfattedes dette overhovedet som en samfundsopgave?

I dag er kriminalefterforskning og -forebyggelse indlysende politiopgaver, men sådan har det ikke altid været. Det groede frem i 1800-tallets første halvdel, og det er denne skabelse og første udvikling, der sættes fokus på i denne afhandling. Historien begynder lige præcis i 1800; ikke kun fordi det er et dejligt rundt årstal, men først og fremmest fordi der netop da foretoges en stor modernisering af Københavns Politi. Reformen sigtede på at ruste det indtil da meget beskedne kommunale hovedstadspoliti til at løse en række nye statslige politiopgaver, som tiden efter Den Franske Revolution stillede Europas enevældige regimer – og altså også det danske – over for. Der er denne transformation, dens samfundsmæssige betingelser og rammer samt ikke mindst de deltagende aktørers med- og modspil, der er afhandlingens anliggende.

Inden jeg overhovedet var kommet i gang med mine undersøgelser, oplevede verden tirsdag den 11. september 2001 det store terrorangreb på USA, og i tiden derefter udbyggedes sikkerheds- og efterretningsaktiviteterne i hele den vestlige verden voldsomt. Mange steder fik politiet tildelt nye beføjelser og kompetencer, der før 2001 ville have været utænkelige, da de gik helt ud til grænserne af det, der kan forenes med det at være demokratisk retsstat. Også her i landet blev i første række Politiets Efterretningstjeneste (PET) kraftigt udbygget med kontraterrorisme som et meget centralt indsatsområde. ”Truslen mod Danmark” står der som overskrift for disse aktiviteter på PET's hjemmeside, og dermed siges det tydeligt, hvor alvorligt man ser på dette.¹

For 200 år siden befandt den daværende danske regering sig på mange måder i en tilsvarende situation. Farlige, skjulte kræfter truede samfundet og

1 Artiklen *Truslen mod Danmark*. Udgiver: Politiets efterretningstjeneste. URL: <https://www.pet.dk/Kontraterrorisme/Truslen%20mod%20Danmark.aspx>. 29.07.2012.

staten, og gennem en modsvarende kraftig oprustning af sikkerhedspolitiet søgte man at forhindre, dengang at de liberale systemkritikere revolterede, nu at frygtelige terrorhandlinger dræber mange mennesker og fremtvinger politiske tiltag, der yderligere underminerer demokratiet.

Såvel før som nu omgærdes sikkerhedspolitiets aktiviteter af stor hemmelighed, men en af de første, der dengang fornemmede, hvad det handlede om, var den unge juraprofessor Janus Kolderup-Rosenvinge. I *Grundrids af den danske Politiret* fra 1828 forsøgte han ikke blot at give et overblik over det virvar af regler og bestemmelser, der traditionelt kendetegnede politiets virksomhed, men også at beskrive de nye funktioner, og i den forbindelse introducerede han begrebet "Sikkerhedspolitiet". Med dette ordvalg – for øvrigt en direkte oversættelse af det tyske "Sicherheitspolizei" – siges det tydeligt, at det var statens og borgernes sikkerhed, der fokuseredes på.² Sikkerhedspolitiet skulle nemlig, ifølge Kolderup-Rosenvinge, sørge for "den indvortes sikkerhed" både i forhold til staten og til indbyggerne. De to funktioner døbt henholdsvis "det offentlige sikkerhedspoliti",³ der "skal forekomme og hindre ethvert ulovligt foretagende, der truer staten som selskab betragtet, dens forfatning, regering eller offentlige indretninger",⁴ og "det private sikkerhedspoliti",⁵ som "ved passende foranstaltninger [skal] søge at sikre statsborgernes personer, ære og ejendom mod fornærmelser".⁶ Dermed defineres politisk politi og kriminalpoliti for første gang på dansk grund.⁷ Da der jo her i vid udstrækning var tale om hemmelige politiaktiviteter, var der snævre grænser for, hvor konkret Kolderup-Rosenvinge kunne blive, men han røbede dog så meget som, at opgaverne gik ud på:⁸

2 Allerede i 1802 anvendte den senere berlinske politipræsident Justus von Gruner begreberne "Sicherheitspolizei", "öffentliche Sicherheitspflege", öffentliche Sicherungsinstitute", Sicherheitskollegium" samt ikke mindst "die öffentliche Sicherheit" i sit memorandum *Organisation des Kriminalwesens*. Memorandummet findes gengivet hos Obenaus 1940, s. 145-153.

3 Andre samtidige og senere betegnelser er: Politisk politi, statspoliti, hemmeligt politi og højt/højere politi. Betegnelsen "højt/højere politi" ses herhjemme først anvendt af Frederik Tøttrup i 1812, hvor han i en note gør opmærksom på, at "inddelingen af det højere og lavere politi, er uden mening. Man kender jo intet til den højere og lavere justits" (Tøttrup 1812, s. 34).

4 Kolderup-Rosenvinge 1828, s. 41f.

5 Andre samtidige og senere betegnelser er: Opdagelsespoliti og kriminalpoliti.

6 Kolderup-Rosenvinge 1828, s. 44.

7 Professor Johan Schlegel synes at være en af de første, der brugte termen kriminalpoliti. Det skete i 1812 i en anmeldelse af Hans Ernst von Globig: *System einer vollständigen Criminal, Polisey und Civil Gesetzgebung* (Dresden 1809), hvor han bl.a. skrev: "Ved det store omfang, politivæsenet har fået i vores måske for kunstigt uddannede stater, og ved mangfoldigheden af de genstande, der er hendraget under samme, synes det rec[ensenten] umuligt at angive en almindelig karakter, hvorved alt, hvad der hører herhid, lod sig betegne. Derfor er grænserne mellem kriminalpoliti- og civilsager meget vakkende og ubestemte" (Schlegel 1812, s. 100).

8 Kolderup-Rosenvinge 1828, s. 27f. Min kursivering.

”at udforske de ubekendte, eller forfølge og anholde de bekendte, ophavsmænd til allerede begåede forbrydelser”.

”at skaffe sig kundskab om forbrydelser, som er i gære; at forekomme deres udbrud eller under forbrydelsens udøvelse pågribe gerningsmændene”.

”at eftersøge og pågribe allerede dømte, men fra straffen undvegne, forbrydere”.

For at sikkerhedspolitiet kunne løfte disse opgaver måtte dets ”opsyn både [...] være vidt omfattende og nøjagtigt; dets foranstaltninger hurtige og eftertrykkelige og dets magt tilstrækkelig” - men, føjede juraprofessoren formående til, ”disse midler [må] ikke anvendes således, at borgernes lovmæssige frihed krænkes”.⁹

Problemstillinger

I denne afhandling undersøges det, hvordan det nye københavnske sikkerhedspoliti blev indført og tog form i perioden 1800-48. København var Danmarks eneste metropol, landets suverænt største by, kongelig residensby og regeringssæde samt rigets hovedfæstning, og derfor det sted, som det var vigtigst for regeringen at bevare fuld kontrol over. Derfor var det også her, man først skabte et dansk sikkerhedspoliti, der på mange måder fik national rækkevidde, ganske som det tidligere også havde været tilfældet med det tidlige ordenspoliti fra slutningen af 1600-tallet.

I afhandlingen behandles følgende hovedtemaer:

Skabelsen af et nyt sikkerhedspoliti:

Det skal her undersøges, hvilke skridt regeringen tog med henblik på at indføre et sikkerhedspoliti i København og for løbende at tilpasse dette til de skiftende konjunkturer og trusselsbilleder. Der skal tillige søges forklaringer på den spektakulære politiudbygning, som skete i 1800-tallets første årtier.

Sikkerhedspolitiets arbejdsmetoder:

Denne del af analysen tager sigte på at identificere og beskrive de arbejdsmetoder, som det nye sikkerhedspoliti tog i brug. Det skal således undersøges, hvilke overordnede teorier sikkerhedspolitiet byggede sit virke på, hvordan sikkerhedspolitiet valgte at fremstå overfor borgerne, og hvilke konkrete teknikker, der anvendtes.

Sikkerhedspolitiorganisationen:

Fokus vil her være rettet mod sikkerhedspolitiets organer, styring, personale og støttfunktioner samt økonomi. Navnlig skal det undersøges, hvilke følger det havde, at sikkerhedspolitiet antog karakter af hemmelig tjeneste.

9 Ibidem, s. 28.

Sikkerhedspolitisamarbejdet:

Dette hovedtema skal belyses ved undersøgelser af samarbejdsrelationer mellem sikkerhedspolitiet og andre indenlandske myndigheder samt mellem sikkerhedspolitiet og beslægtede tjenester i udlandet.

I det følgende skal de samtidige udgangspunkter og nyere inspirationskilder for de fire hovedtemaer nærmere skitseres.

Skabelsen af et nyt sikkerhedspoliti

I dette forløb fremstår to specielt innovative faser. Den første kan tidsfæstes til årene 1800-03, hvor de nye sikkerhedsbehov erkendtes og udmøntedes i en serie reformer. Disse beslutninger blev i høj grad truffet efter påvirkning udefra, og her spillede det også en rolle, at krigstilstanden i 1801 sendte chokbølger gennem de københavnske regeringskontorer og synliggjorde vigtigheden af en effektiv personkontrol. Selvom det danske monarki først blev direkte våbenførende igen seks år senere, øgede den permanente europæiske krigstilstand efter 1802 kontinuerligt behovet for at videreudvikle sikkerhedspolitiaktiviteterne. Det blev dog først efter Napoleons nederlag i 1814 og den efterfølgende fredsslutning, at der igen gennemførtes en omfattende udbygning af det københavnske sikkerhedspoliti, idet man i denne anden fase særligt satsede på de politiske politifunktioner. Efter at der ikke længere var nogen truende ydre fjender, rettede Frederik 6.s regering opmærksomheden mod landets egne borgere, der ikke kunne forventes at støtte regimet så indlysende og massivt som tidligere.

Årene 1800-03 og 1815-17 fremstår således som to meget aktive faser i det københavnske sikkerhedspolitis tidlige historie, og de har derfor fået hver deres kapitel (kapitel 4 og 5). For at sætte en bred ramme for analyserne finder man i det forudgående kapitel 2 en introduktion til datidens københavnske domstols- og politiinstanser, ligesom man i kapitel 3 præsenteres for den sikkerhedspolitimæssige udvikling i nogle af de europæiske storbyer, som det er oplagt at relatere København til.

I tilknytning til sikkerhedspolitireformerne falder det naturligt at se nærmere på de forklaringer, der kan gives på 1800-tallets markante politiudbygning. Her er det oplagt at tage udgangspunkt i den svenske historiker Björn Furuahagens *Ordning på stan. Polisen i Stockholm 1848-1917*, idet han i bogens indledende kapitel præsenterer en række af de svar, der i tidens løb er blevet givet på spørgsmålet om, hvorfor politikorpserne reformeredes i 1800-tallets første halvdel.¹⁰

Da den engelske indenrigsminister Robert Peel i 1829 i Parlamentet fremsatte forslag om oprettelse af The Metropolitan Police, argumenterede han

10 Furuahagen 2004, s. 22-38.

med *stigende kriminalitet*, og samme begrundelse er også mange gange senere blevet brugt andre steder i parallelle situationer. Allerede i samtiden blev synspunktets holdbarhed dog draget i tvivl af folk, der mente, der var tale om en skinbegrundelse velegnet til at lægge pres på politiske modstandere for at opnå deres støtte.

I 1829 var kriminalstatistikken i sin vorden, og derfor lod påstande om stigende kriminalitet sig vanskeligt be- eller afkræfte. Det gjorde for så vidt ikke så meget, har andre forskere hævdet; for det afgørende var, at *synet på kriminaliteten ændredes*. I 1800-tallet begyndte man nemlig at betragte forbrydelser ikke blot som et socialt problem, men som en direkte samfundstrussel, der krævede kraftige modforholdsregler.

En tredje forklaring går på, at *samfundsordningen efter 1800 kom under stærkere pres*, ikke mindst i form af protester og uroligheder med revolutionerne i 1820, 1830 og 1848 som de mest spektakulære og vidtrækkende. Alt sammen noget, som tvang regeringerne til at indføre modforanstaltninger i form af mere politi, kontrol og overvågning.

En fjerde forklaring fokuserer på *den industrielle udvikling og den dertil knyttede byvækst*. Den førte til en betydelig infrastrukturel udbygning, der udløste stærke reguleringsbehov, som primært politiet kunne løse. Her finder vi, ifølge disse historikere, også forklaringen på, at politiet op gennem det 19. århundrede kom til at udføre stadig flere rent administrative opgaver, der for så vidt lige så godt kunne være overdraget andre, men som korpset i kraft af dets nærhed til befolkningen forekom bedst egnet til at løse. Endelig har en række forskere peget på *det gamle politis ineffektivitet og inkompetence* som en væsentlig forklaring bag 1800-tallets politireformer.

Det er en rimelig forhåndsantagelse, at Den Franske Revolution 1789 ændrede grundvilkårene for politisk magtudøvelse i Europa og dermed også i Danmark, og at det var dette, som herhjemme udløste en kraftig udbygning og styrkelse af de københavnske politimyndigheders kriminalitetsbekæmpende indsats inden for rammerne af et nyt sikkerhedspoliti.

Den Franske Revolutions betydning for europæisk samfundsudvikling efter 1800 blev meget stor og trak dybe spor på en lang række områder. Grundlæggende belærte den magthaverne om, at de kunne miste magten, ikke blot ved krige og voldelige opstande, men også gennem glidende processer, hvorunder de gradvist tabte orienteringssansen og handlekraften og til sidst også hele magten. I særlig grad måtte sådanne forløb forurolige de mange enevældige regimer, hvis legitimitet i stigende grad var begyndt at blive anfægtet af undersåtterne. Den danske historiker Hans Vammen har i 1996 udtrykt det på den måde, at "de fyrster, han [dvs. Frederik 6.] mødtes med ved kongressen i Wien [...] vidste godt, at deres troner hverken byggede på Guds eller folkets tillid. Det, der var sket, kunne ske igen. Nu gjaldt det om at holde sig ved magten ved hjælp af gradvise indrømmelser til de mange for at lette trykket i kedlen og så resolut kvæle enhver spire til revolutionære bevægelser, mens

den var spæd. Derfor var oprettelsen af hemmeligt politi overalt i Europa [...] også en af Wienerkongressens følger”.¹¹

Sikkerhedspolitiets arbejdsmetoder

Et af de elementer, som Kolderup-Rosenvinge i det tidligere citerede hæftede sig ved, var sikkerhedspolitiets særlige arbejdsmetoder, der ifølge den franske filosof Michel Foucault byggede på en videreudvikling af de ”disciplinens og undersøgelsens teknikker”, som var skabt i 1700-tallet.¹² Det var arbejdsmetodikker, der tidligere anvendtes af skattevæsenet, men som efter 1800 toges i brug inden for en bred vifte af forvaltningsområder. Takket være disse mange registreringer og nye overvågningsteknikker tilflød der regeringerne en strøm af informationer, som ikke blot afslørede befolkningernes handlinger og holdninger, men som også gjorde det muligt for magthaverne at reagere proaktivt og om nødvendigt at slå til på rette tid og sted, således at man kunne bevare initiativet og magten.

I *The Rise of Modern Police and the European State System from Metternich to the Second World War* (1992) har den amerikanske historiker Hsi-Huey Liang nærmere beskrevet nogle af disse nye arbejdsmetoder, og han fremhæver her som det første, at *politiets overvågning og kontrol af befolkningen nødvendigvis må basere sig på klassifikation og gruppering*.¹³ Kun ved at opsplitte masserne i mindre, let genkendelige grupper skaffedes det nødvendige strategiske overblik, der gjorde det muligt at handle målrettet og effektivt. Han skriver videre om dette: ”To divide the inhabitants into suitable compartments for better control and manipulation the police can follow a number of different criteria, separating them by locality, social provenance, occupation, wealth, religion, age, sex, race and so on”. Liang betoner vigtigheden af, at de valgte inddelingskriterier fremstår klare og operationelle, således at man nemt kunne gennemføre den ønskede adskillelse. Hvor dette ikke var tilfældet, kunne det ”be necessary to create an artificial rivalry in society”. Liang anskueliggør mekanismen ved at henvise til en gruppe urolige skoledrenge, der, så snart de får udleveret en fodbold og bliver inddelt i hold, forvandles til et par disciplinerede, rivaliserende grupper, som nu ganske underordner sig den autoritet, som læreren/kampdommeren udøver i den nye situation. Forudsætningen var dog, at drengene iklædtes holddragter eller udstyres med andre tydelige gruppekendetegn, og på tilsvarende vis var det også i andre sammenhænge nødvendigt, at individet ved

11 Vammen 1996, s. 51.

12 Foucault udtrykte det på den måde, at ”undersøgelsen” fik karakter af at være en ”suveræn magt, der tilrev sig retten til at etablere, hvad der er sandt, gennem et vist antal regulerede teknikker” (Foucault 1975/2002, s. 243).

13 Liang 1992, s. 14-17, hvortil det følgende afsnit også henviser.

hjælp af tydelige, mere eller mindre påtvungne, attributter tilknyttedes den gruppe, det tilhørte.

Samtidig med at politiet af al kraft inddelte folk i kategorier og grupper, holdt man altid en vej åben for dem, der beslutsomt ønskede at bryde ud af deres båse. Det er Liangs påstand, at netop ved udtagelsesvist at tillade sådanne udbrud styrkedes autoriteternes magt enormt.¹⁴ Endelig må man jævnligt revidere klassifikationsreglerne; ikke fordi der nødvendigvis er behov for det, men for at undgå, at de går i glemmebogen eller blev ignoreret.

For det andet hæfter Liang sig ved, *at man bevidst udnyttede folks frygt for politiet*. Etaten udgør en lukket verden, og det kunne der være flere gode grunde til (hensyn til efterforskning, sikring af størst mulig handlefrihed, beskyttelse af private henvendelser, agenter m.m.), men derudover fandt Liang, at politiet også på mindre følsomme områder lagde stor vægt på at hemmeligholde sine aktiviteter, planlægning og organisering. Ved at skjule sig bag en mur af tavshed og utilnærmelighed søgte man at opbygge overdrevne forestillinger om egen potens og effektivitet, samtidig med at man håbede på at kunne sløre eller hemmeligholde fiaskoer og misgreb. Tillukketheden gav samtidig næring til en overdimensioneret frygt, som afholdt folk fra at begå kriminalitet eller lægge sig ud med politiet, og den havde derigennem også en præventiv dimension.

En tredje vigtig pointe hos Liang er politiets *muligheder for ikke alene at anvende vold, når ro og orden trues, men for også i særlige force majeure-situationer at bruge alle mulige mere eller mindre tilladte midler som f.eks. vildledning, urigtige foregivender og ulovlige afhørings- og afstraffelsesformer m.m.* Liang citerer i den forbindelse en schweizisk politilærebog fra 1851, hvor det udtrykkes på den måde, at "in the face of danger all is permitted; no price is too high when the state, the fatherland, or the public weal are threatened by destruction or perdition".¹⁵ På den yderste dag var det politiet, der sikrede staten og samfundet mod sammenbrud og undergang, og det berettigede det til at anvende alle til rådighed stående midler.

I kapitlerne 6-8 analyseres sikkerhedspoliets arbejdsmetoder i relation til tre store og vigtige målgrupper, nemlig københavnernes, de fremmede og de mistænkelige, og her vil man kunne læse mere om de særlige arbejdsmetoder, der anvendtes for at sikre en langt tættere kontrol og overvågning end før kendt. I disse kapitler gennemgås desuden en række store og små politioperationer, som giver et indtryk af, hvordan det københavnske sikkerhedspoliti konkret greb de nye opgaver an.

14 Liang henviser i den forbindelse til den berygtede udtalelse: "Wer eine Jude ist, bestimme ich", der tilskrives Gestapos første chef Hermann Göring (Liang 1992, s. 14). Liang beskriver ikke nærmere, hvordan mekanismen fungerer, men forklaringen er vel, at de klassificerede nemmere accepterer systemets tvang, når de oplever, at magthaverne er til at forhandle med. Uden dette kan der nemt opbygges så stor modstand, at det ender med revolte.

15 Citat efter Liang 1992, s. 15f.

Sikkerhedspolitiorganisationen

Kendskabet til det københavnske sikkerhedspoliti spredte sig, efterhånden som dets aktiviteter rygtedes, rundt i byen, og det til trods for at de omgærdedes med stor hemmelighed. Her spillede det naturligvis også ind, at sikkerhedspolitioperationerne ikke lod sig gennemføre uden løbende indsamling og bearbejdning af en stor mængde personrelaterede informationer, og dette satte sig flere synlige organisatoriske spor med oprettelsen af De Rejsendes Kontor (1811) og politichef- og politiassistentstillingerne (1815) som de vigtigste.

Selvom det nye politiarbejde således også på visse punkter manifesterede sig organisatorisk, er det værd at bemærke, at det ikke i denne tidlige fase skete inden for rammerne af nogen egen organisation. Det kunne skyldes flere ting, såsom manglende økonomiske ressourcer, eller tilstrækkelig frikapacitet i allerede eksisterende politi- og forvaltningsinstanser, men nok så interessant er den forklaring, som den kendte tyske historiker Wolfram Siemann i 1985 fremsatte i doktorafhandlingen *”Deutschlands Ruhe, Sicherheit und Ordnung”. Die Anfänge der politischen Polizei 1806-1866*. Her relaterer han det tidlige politiske politis organisation til regeringernes trusselsbillede, som baserede sig på en opfattelse af, at *”einzelne oder viele könnten den Staat als solchen angreifen, seine Institutionen umstürzen, wobei ein inneren Feind am Werke sei, der sich im Geheimen organisieren”*. For optimalt at imødegå sådanne fordækte undergravende aktiviteter, var man mere eller mindre tvunget til at oprette et hemmeligt politi, der *”erhielt ein Operationsfeld [...] zwischen regierungsamtlicher, öffentlich bekundeter Politik und den gesellschaftlichen Vorgängen extra imperio in Presse, Vereinswesen und – später – in errichteten Landtagen”*.¹⁶

Ifølge Siemann dikteredes indretningen af det politiske politi således i høj grad af de arbejdsmetoder og organisationsformer, man mødte hos regime-modstanderne og de kriminelle. Skulle myndighederne gøre sig håb om at trænge ind i disse hemmelige cirkler, var man tvunget til selv at arbejde skjult og (mod)konspirativt; man var, som Siemann skriver det, nødt til at overskride den grænse, der indtil da havde været gældende for statslige myndigheders virksomhed, og bevæge sig ind i en gråzone, hvor det alternative, modvirkeligheden og konspirationerne trivedes. Det var en ny og ikke ufarlig vej, og derfor krævede sikkerhedsaktionerne også en høj grad af topstyring for ikke at føre til afsløring og offentlig skandale.

Det københavnske sikkerhedspoliti var både i den her undersøgte periode og senere hen afhængigt af en række støttefunktioner, der registrerede bor-

16 *”at enkelte eller mange kunne angribe staten som sådan og omstyrte dens institutioner, udvirket af en indre fjende, der organiserede sig i hemmelighed”*. Det politiske politi *”tildeltes et operationsområde [...] mellem den officielle, offentligt bekendtgjorte regeringspolitik og de forskellige samfundsmæssige aktiviteter, regeringen udfoldede uden direkte myndighedsbeføjelse i relation til presse, foreninger og – senere – i landdagene”* (Siemann 1985, s. 4f).

gerne og holdt øje med deres potentielt kriminelle aktiviteter. Her var tale om politiopgaver, som i vid udstrækning udførtes af korpset som helhed med pas- og politiassistentkontorerne som centrale omdrejningspunkter. Udførelsen af de egentlige sikkerhedspolitiopgaver involverede derimod en langt mindre gruppe, nemlig den øverste politiledelse, nogle få politifuldmægtige og -betjente samt en række mere eller mindre fast tilknyttede informanter og agenter. I kapitel 9 har jeg under overskriften Sikkerhedspolitiapparatet undersøgt disse aktører nærmere, og bl.a. i den forbindelse søgt at give et signalement af deres måde at arbejde på.

For at kunne lønne hemmelige agenter og betale for informationer, bevismateriale m.m. var politiledelsen nødt at kunne disponere over penge, som der ikke skulle aflægges regnskab for. Derfor sikrede allerede den første politireform i 1800, at politiledelsen hvert år kunne trække et ganske stort beløb fra den kommunale politikasse uden efterfølgende at skulle gøre rede for pengenes anvendelse. I kapitel 10 er det lykkedes at komme på sporet af såvel denne som en række andre mere eller mindre hemmelige indtægtskilder, politiet rådede over til de nye sikkerhedspolitiske opgaver.

Sikkerhedspolitisamarbejdet

Det københavnske sikkerhedspolitis succes afhang, som tidligere nævnt, i høj grad af, at man rådede over præcise informationer om alle de personer og grupper, der kunne tænkes at true staten og borgerne, og derfor begyndte man efter 1800 for alvor at registrere og kontrollere både de fastboende og byens gæster. Ofte hjalp dette imidlertid ikke meget, når man stod over for tilrejsende, hvis *vita ante acta* alene kunne skaffes andre steder fra. Normalt udveksledes disse oplysninger pr. brev, men de formidledes også i særlige situationer via udsendte politifolk, der gennem direkte kontakt til fremmede myndigheder blev i stand til at skaffe sig en langt bredere indsigt, end breve kunne rumme. Naturligvis spillede det også her ind, at mange informationer var dybt fortrolige, og at de faldet i de forkerte hænder både kunne skade politiarbejdet og blamere regeringen.

Skulle de enkelte landes sikkerhedspolitiledelser indfri de ønsker og forventninger, deres regeringer stillede til dem, var man derfor tvunget til at samarbejde med andre myndigheder i ind- og udland, og i kølvandet på dette udvikledes, med den tyske historiker Jens Jägers ord, ”die Erkenntnis, dass ausländische Polizeibehörden sich mit ähnlichen Problemen und Aufgaben konfrontiert sahen”.¹⁷ Opdagelsen af, at kollegerne andre steder kæmpede med præcist de samme opgaver og problemer som en selv, gjorde det naturligt at udveksle erfaringer og at lære af hinanden. Når man betænker de vanske-

17 ”erkendelsen af at udenlandske politimyndigheder arbejdede med de samme problemer og opgaver [som én selv]” (Jäger 2006, s. 64).

ligheder, der var knyttet til at ”produktudvikle” de nye sikkerhedspolitiaktiviteter, samt den konstante risiko for at noget gik galt og forvoldte ubodelig skade, forstår man, hvor oplagt dette samarbejde måtte være.

En tredje og nok så bemærkelsesværdig side af det tidlige politisamarbejde er, at det udspillede sig uformelt på tværs af statsgrænser og forvaltningshierarkier. Som bekendt spiller tidsfaktoren i kriminelle efterforskningsforløb ofte en helt afgørende rolle, hvis man skal nå at pågribe flygtende gerningsmænd eller forhindre, at spor og beviser tilintetgøres, og derfor opbygges snart hurtige, direkte samarbejdsrelationer mellem politimyndighederne tværs over landegrænserne. Takket været disse såkaldte Kleiner Dienstweg-forbindelser undgik man den ofte meget langsommelige, traditionelle kommandovej via udenrigsministerium/gesandtskab til det fremmede lands myndigheder (se note 783).

Forskningsoversigt: Politi og kontrol

I Danmark findes en lang tradition for at skrive forvaltningshistorie, hvoraf meget er snævert knyttet til institutioners og organisationers virke, og ofte udsprunget af jubilæer og andre festlige begivenheder, hvor nøgterne analyser og perspektiverende betragtninger alt for let drukner i rosende ord om forgængernes glørværdige gerninger. Politiet er her ingen undtagelse, men dog således, at der siden stiftelsen af Politihistorisk Selskab i 1979, såvel i dets årsskrift som andre steder, er blevet publiceret en række væsentlige forskningsbidrag. Der tænkes her på historikeren Henrik Stevnsborgs og juristen Henning Kochs disputatser fra 1992 og 1994, der begge behandlede temaer fra 1930’erne og 1940’erne,¹⁸ mens en af selskabets første publikationer, kriminalassistent Carl Aage Redlichs fremstilling af Københavns Politis historie (*I lovens navn*, bd. 1-2, 1982) vel rummer mange interessante iagttagelser, men ikke bygger på originalt kildemateriale og heller ikke er udtryk for nogen analytisk tilgang til emnet. Nøjagtigt samme tema tog forfatteren Flemming Jarlskov i 2003 op i bogen *Lov og Orden. Af danskernes og dansk politis historie*, hvor han med undertitlen *En krønike* ønskede at signalere, at der ikke er tale om en historisk fremstilling i traditionel forstand. Det viser sig dog, at Jarlskov har anvendt ganske mange originale kilder uden eksplicit at henviser til dem, hvilket gør hans bog betydelig mere ”historisk” end Redlichs.

Af andre bredere fremstillinger kan nævnes Henrik Stevnsborgs artikel *Politiet i 1800-tallet* samt hans bidrag til *Dansk Forvaltningshistorie* og *Dansk Politi 1682-2007*, der alle er mere faktuelle gennemgange end egentlige synte-

18 Henrik Stevnsborg: *Politiet 1938-47. Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed* (1992); Henning Koch: *Demokrati – slå til. Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945* (1994).

ser. Særdeles relevant i forhold til denne bogs problemstilling er også artiklen ”Sikkerhed, fred og orden. ”Opløb” og ”oprør” i 17-1800-tallets København”, hvor Stevnsborg sammen med John Christensen og Henning Koch gennemgår københavnerpolitiets ageren i relation til opretholdelsen af den indre sikkerhed i byen.¹⁹

Fra 1969 foreligger historikeren Jørgen Svane-Mikkelsens grundige undersøgelse af Københavns Politis forhold til offentligheden i årtierne omkring magtskiftet i 1848, hvor forfatteren ikke mindst takket være omfattende arkivstudier og læsning af datidens aviser kaster nyt lys over politiets rolle i denne vigtige overgangsperiode i Danmarks historie.²⁰ Når det gælder kriminalefterforskningens historie, er Århuspolitimesteren Einar Hoecks artikler om emnet i samleværkerne *Dansk Politistat* (1933) og i *Kampen mod forbrydelsen* (1951-52), trods deres ælde stadig meget læseværdige og noget af det bedste, som indtil dato er skrevet om emnet. Netop til belysning af både kriminalefterforskning og -proces har juristen Peter Erik Birkmann i flere artikler i *Politihistorisk Selskabs Årsskrift* analyseret retssager navnlig fra 1820’erne, der kaster nyt lys over datidens politimetoder.²¹ Herudover findes en del litteratur, der behandler særligt spektakulære begivenheder som gadeurolighederne i 1819²² og naturligvis Jernringsgruppesagen i 1820 (Dr. Dampesagen).²³

I de senere år er der ved Det Juridiske Fakultet i København med betydelig støtte fra Politihistorisk Selskab og Rigspolitiet igangsat en omfattende politividskabelig forskning, og som led i dette forsvarede historikeren Frederik Strand i 2010 sin ph.d.-afhandling *Efterforskningens anatomi. Kriminalpolitiet 1863-2007*. Forfatteren har her sat sig for at undersøge, hvordan den danske kriminalefterforskning over disse mere end 140 år udvikledes i et spændingsfelt, hvor de teknologiske muligheder, de institutionelle og organisatoriske rammer samt politikernes og befolkningens ønsker og forventninger udgjorde de stærkeste kræfter. Året efter forelå Mikkel Jarle Christensens ph.d.-afhandling ”*Det evige politi*”. *Redefinition og ideologi (1863-2007)*, hvori han analyserer de nyere politireformer og disses historiske og ideologiske baggrund.

Den undersøgelse, der ligger tættest på denne afhandlings tema, er historikeren Kenn Tarbensen’s ph.d.-afhandling *Det disciplinerede folk. Social og politisk kontrol i Danmark ca. 1750 til 1900* (1999). Centralt står her analysen af det magtapparat, den danske regering opbyggede efter 1800 med henblik på at kontrollere befolkningen på en ny måde. Specielt belyser Tar-

19 Stevnsborg 1996, 2000 og 2010 samt Christensen, Koch og Stevnsborg 1983.

20 Svane-Mikkelsen 1969.

21 Birkmann 1999 og 2000.

22 Blüdnikow og Christensen 1982. Begivenhederne i 1819-20 behandles også af Bent Blüdnikow i ”Folkelig uro i København 1789-1820” (*Fortid og Nutid* 1986, s. 1-54), der bygger på en gennemgang af Politirettens opløbssager (Blüdnikow 1986).

23 Litteraturhenvisninger findes under behandlingen af sagen i kapitel 6.

bensen, hvordan det udmøntedes i forhold til overvågningen af de politiske foreninger og pressen, og man ser her det samme politiapparat i aktion som i min undersøgelse. Ikke mindst dokumentationen af, at politikontrollen med foreningerne ikke lod sig anfægte meget af de nye grundlovsbestemmelser i 1849, er interessant. Det lykkes også fint for Kenn Tarbensen at give indtryk af Københavns Politis forskellige officielle og hemmelige magtmidler og informationskanaler.

Vender man sig mod den udenlandske forskning, vil man opdage en meget omfattende produktion, som ikke mindst i de senere år er eskaleret, navnlig i Tyskland, England og Frankrig. Det vil her føre for vidt at komme nærmere ind på fransk forvaltnings- og kriminalitetshistorisk forskning,²⁴ mens den engelske, ved siden af en omfattende etatspræget politihistorisk forskning, også er karakteriseret ved en bredere tilgang til emnet end det, man finder andre steder. Den polskfødte kriminolog og senere professor i Cambridge, Sir Leon Radzinowicz, dannede med sit imponerende og frygtindgydende 5-bindsværk *A History of English Criminal Law and its Administration from 1750* (1948-86) skole. Værket er blevet en klassiker, og det skyldtes ikke mindst, at det – som også titlen signalerer – var bredt anlagt, og både favnede den traditionelle lovtekstbundne retshistorie, diverse etatshistorier samt nok så vigtigt både den politiske historie og de bredere samfundsmæssige og ideologiske aspekter. Samme brede tilgang slår også tydeligt igennem hos mange senere forskere som f.eks. Peter King: *Crime, Justice and Discretion in England 1740-1820* (Oxford 2000), John M. Beattie: *Policing and Punishment in London 1660-1750. Urban Crime and the Limits of Terror* (Oxford 2001), Barry Godfrey & Paul Lawrence: *Crime and Justice 1750-1950* (Cullompton 2005) samt hos den kendte politihistoriker Clive Emsley i bl.a. *Crime and Society in England 1750-1900* (3. udg. Edinburgh 2005) og *Crime, Police & Penal Policy. European Experiences 1750-1940* (Oxford 2007).

Sigtet er i alle disse værker bredt anlagt, og dette har været med til at give forskningen en central placering, også i den almindelige samfundsdebat. Til den klassiske engelske uenighed om, hvorvidt samfundsudviklingen var resultat af en rolig, nærmest forudbestemt, fremadskridende bevægelse (whig-synspunktet), eller af uforudsigelige konflikter og modsætningsforhold (tory-synspunktet), har denne forskning også i høj grad kunnet bidrage.²⁵

I 1829 fik London som verdens første by et døgnpatruljerende, præventivt orienteret politi, og derfor står dette år ofte som begyndelsestidspunkt for den etatsbaserede politiforskning, hvor der i tidens løb er udgivet en række værker, som f.eks. David Ascolis: *The Queen's Peace. The Origins and Develop-*

24 En glimrende introduktion findes hos Henrik Halbleib: "Kriminalitätsgeschichte in Frankreich", hvor der også bringes en bibliografi (Blauert og Schwerhoff 2000, s. 89-119).

25 Denne debat findes fint beskrevet hos Furuhaugen 2004, s. 32-35.

ment of the Metropolitan Police 1829-1979 (London 1979), mens dets i 1842 oprettede kriminalpolitiafdeling, *Detective Branch*, er beskrevet af Joan Lock i bøgerne *Dreadful Deeds and Awful Murders. Scotland Yard's First Detectives 1829-1878* (London 1990) og *Scotland Yard Casebook. The making of the CID 1865-1935* (London 1978), ligesom også Paul Begg og Keith Skinner har behandlet emnet i *The Scotland Yard Files. 150 Years of the C.I.D 1842-1992* (London 1992).

For Tysklands vedkommende har man haft en lang retshistorisk forskningsstradition, der traditionelt har været snævert bundet til retsregler, retsanvendelse og domspraksis. Såvel rets- som forvaltningshistorie blev efter oprettelsen af Det Tyske Kejserrige i 1871 videnskaber, der nød stor politisk bevågenhed. Over 30 store og små tyske stater med hver deres historie, egenart og nationalbevidsthed skulle nu til at arbejde tæt sammen, og at få beskrevet og analyseret denne komplicerede fortid set i lyset af den nye statsdannelse var en oplagt opgave for netop rets- og forvaltningshistorikere. Det store nederlag i 1945 tilføjede denne tradition et voldsomt knæk, men efterhånden genvandt retshistorien, og senere også forvaltningshistorien, fodfæstet. Således kunne Kurt Jeserich med flere allerede i 1980'erne udsende det monumentale 6-bindsværk *Deutsche Verwaltungsgeschichte* (Stuttgart 1983-88) med grundige skildringer af den administrative udvikling i det tyske område siden Middelalderen.

Også i Tyskland er retshistorien præget af at være hjælpevidenskab på juristuddannelsen, hvilket dog ikke har forhindret, at også bredere problemstillinger er undersøgt, og her må juristerne Alexander Ignor: *Geschichte des Strafprozesses in Deutschland 1532-1846. Von der Carolina Karls V. bis zu den Reformen des Vormärz* (Paderborn, München, Wien, Zürich 2002) og Andreas Roth: *Kriminalitätsbekämpfung in deutschen Grossstädten 1850-1914. Ein Beitrag zur Geschichte des strafrechtlichen Ermittlungsverfahrens* (Berlin 1997) fremhæves. På grundlag af en omfattende gennemgang af historisk og juridisk faglitteratur og retskilder gives et glimrende overblik over centrale temaer i nyere tids historie. Hos en anden yngre tysk retshistoriker Jakob Julius Nolte findes i værket *Demagogen und Denunzianten. Denunziation und Verrat als Methode polizeilicher Informationserhebung bei den politischen Verfolgungen im preussischen Vormärz* (Berlin 2007) også en afgørende bevægelse væk fra lovtjekterne og ud i et bredere kriminalitetshistorisk univers, hvor magthavernes og forvaltningens ageren påkalder sig størst interesse.

I modsætning til rets- og forvaltningshistorien kom den kriminalitetshistoriske forskning sent i gang i Tyskland. Først i slutningen af 1960'erne begyndte enkelte historikere, ofte med en social- og kulturhistorisk baggrund, samt kriminologer og jurister at tage temaet op. I den knap 1.000 sider store antologi *Kriminalitätsgeschichte. Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne* (Jena og Bielefeld 1999) har historikerne Andreas Blauert og Gerd Schwerhoff fremlagt en imponerende forskningsstatus, som højst pris-

værdigt perspektiveres gennem udblik til alle Tysklands nabolande samt Italien og England. Bogens mange artikler beskæftiger sig ikke kun med teoretiske overvejelser, men fremlægger også en række konkrete undersøgelser, der hver for sig illustrerer perspektiverne og bredden i det nye forskningsfelt.

Det nuværende Tyskland omfattede før rigsdannelsen i 1871, som tidligere nævnt, over 30 stater, der alle havde deres egne større eller mindre forvaltninger og politikorps, og derfor kan det ikke overraske, at der findes meget politihistorisk forskning i Tyskland, men blot tilnærmelsesvist at ville forsøge at give noget signalement af dette, vil være halsløs gerning. Også regionale beskrivelser af politiforholdene forekommer, og her skal særligt nævnes Gerd Stolz' *Geschichte der Polizei in Schleswig-Holstein* (Heide 1978). Set med danske øjne er det ærgerligt, at denne fremstilling først begynder i 1864, og at forfatteren, når han sine steder beskæftiger sig med forholdene før dette skæbneår, finder det mere interessant at beskrive det preussiske landgendarmeri end de første holstenske og slesvigske gendarmerienheder – for ikke at tale om den højst interessante politimester Christensen i Kiel, der godt kunne have fortjent sit eget kapitel.

Som det fremgik af titlen på Noltes tidligere omtalte bog, spiller myndighedernes, primært politiets, brug af agenter hos ham en central rolle, og det er ikke det eneste sted, man støder på det, der både på engelsk og tysk kaldes ”denuntiationsforskning”, dvs. angiver- eller stikkerforskning. Når dette forskningsfelt har påkaldt sig stor interesse, skyldes det sikkert både åbningen af de russiske arkiver og Murens fald i 1989, der for begges vedkommende gav forskerne adgang til det russiske/sovjetiske politis og Stasis arkiver. Udover Nolte, der undersøgte de preussiske universitetsmyndigheders overvågning af liberale studerende i Vormärz,²⁶ kan her fremhæves antologierne: Sheila Fitzpatrick og Robert Gellately (red.): *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History 1789-1989* (Chicago 1997); Michaela Hohkamp og Claudia Ulbrich (red.): *Der Staatsbürger als Spitzel. Denunziation während des 18. und 19. Jahrhunderts aus europäischer Perspektive* (Leipzig 2001) og Michael Schröter (red.): *Der willkommene Verrat. Beiträge zur Denunziationsforschung* (Göttingen 2007).

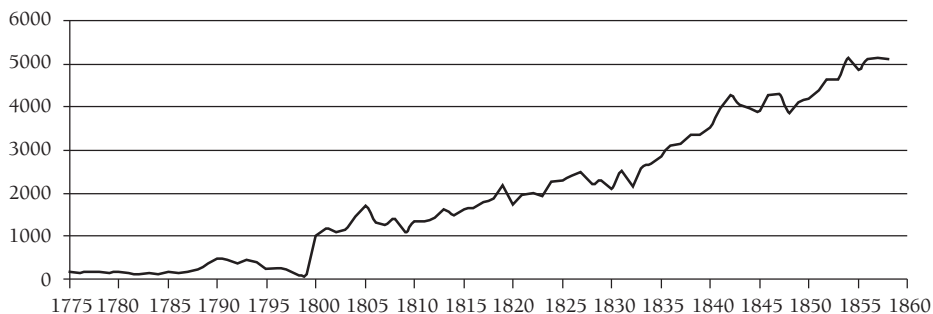
Som de netop nævnte bogtitler afslører, er kriminalitets-, forvaltnings- og retshistorie begyndt at smelte sammen, og spændende forskning ser dagens lys. Denne forskning følger ikke fladtrampede stier, men baner sig nye veje og fremlægger ny viden. Der er al mulig grund til at tro, at eksempelvis denuntiationsforskningen vil resultere i så meget ny indsigt, at billedet af 1800-tallets historie før den store industrialisering må revideres. Det er nok så meget også i dette perspektiv, denne afhandling skal ses og forstås.

26 I tysk historieforskning betegner Vormärz (Før-marts) epoken fra Wienerkongressens afslutning 1815 til martsrevolutionen 1848. Vormärz dækker altså samme periode som også ofte benævnes Biedermeiertiden (se mere i note 866).

Kildegrundlag

Kontrol over København bygger på et omfattende utrykt kildemateriale fra en række københavnske politimyndigheder og domstole, Danske Kancelli, Kongehuset, Kabinetssekretariatet, Højesteret, Generalpostdirektionen, Københavns Kommune samt en halv snes privatarkiver. Centralt i arbejdet med kilderne har stået gennemgangen af de 130 korrespondanceprotokoller på hver ca. 400 sider, som skiftende københavnske politimestre og politidirektører førte i perioden 1799-1859. Her findes ordrette kopier af så godt som alle afsendte breve, og som det ses af figur 1, drejede det sig i begyndelsen af 1800-tallet om ca. 1.000 breve årligt stigende til det 5-dobbelte ved periodens slutning. En række følsomme skrivelser om politiagentvirksomhed, politiske forhold, efterforskningsager mm. findes naturligvis ikke indført her, for selv om korrespondanceprotokollerne var fortrolige, skrev politiledelsen indimellem breve, som selv den mest betroede politifuldmægtig absolut ikke måtte se. Til trods for disse huller tegner de mange sider et rigt facetteret billede af ikke blot den københavnske politivirksomhed, men af store dele af hovedstadens offentlige liv. Gennemgangen gjorde det muligt at fange mange interessante ting og forløb, som hver for sig og i sammenhæng kan fortælle om kriminalefterforskningens og sikkerhedspolitiets udvikling i denne periode.

Figur 1. Politimestres og -direktørers årligt afsendte breve 1775-1859

Kilde: RA. Københavns Politi: Politimesterens korrespondanceprotokoller 1775-1859.

Som det fremgår af figuren brugte 1700-tallets københavnske politimestre ikke meget tid på at skrive breve, men alligevel sørgede de for at få dem, som det nu engang blev til, indført i korrespondanceprotokollen, så man senere havde mulighed for at tjekke, hvad der faktisk var blevet afsendt. Tilsvarende opbevarede også omhyggeligt alle modtagne breve fra overordnede instanser, bundtet efter afsender, således at man hurtigt kunne finde en bestemt skrivelse.²⁷

27 Det drejer sig primært om kancellibreve 1727-1847 (22 pk.), ministeriebrev 1848-63

Til at registrere de mange beslutninger i form af bøder, kendelser, forlig m.m. anskaffede allerede politimester Fædder i 1779 en journal, og den videreførtes af hans efterfølgere, som efter 1793 også anvendte den som hovedjournal for Politiretten. Mange af de tilhørende sager henlagdes som journalsager, men her var for det meste tale om personrelaterede enkeltsager. Hvad nu med de øvrige sager – f.eks. de mere principielle og længerevarende? De lå i 1896 hulter til bulter på politidirektørens kontor under den ikke særligt sigende titel: Det gamle historiske Arkiv. Efter afleveringen til Landsarkivet ordnedes materialet i saggrupper med titlen: Udtagne journalsager, saglig ordnet. Nu bærer serien det kortere navn: Udtagne sager, og her findes mange af de mere overordnede og principielle sager, hvoraf alt af relevans for afhandlingens problemstilling er inddraget. På samme måde blev også samtlige arkivalier fra Københavns Politichef gennemgået. Takket været dette embedes placering som mellemed mellem den eksekutive politiledelse og kongen/Danske Kancelli, rummer det en række værdifulde kilder, som gør det muligt ikke blot at finde trufne beslutninger, men også at følge de interne drøftelser og uenigheder, der lå bag dem. Den enevældige forvaltning ønskede jo udadtil at fremstå monolitisk, som manifestation af én vilje og én kraft, og derfor er det fornøjeligt, når man som historiker får mulighed for at trænge om bag dette panser.

På Rigsarkivet ligger privatarkiver efter justitsministrene Kaas (1804-27) og Stemann (1827-48), og alt, som her skønnedes af relevans, er gennemgået. Efter politidirektør Bræstrup er bevaret et stort arkiv på 10 pakker, bestående både af privatmateriale og embedspapirer, hvoraf en hel del vedrører fortrolige efterforsknings- og efterretningssager, hvorimod politidirektør Kierulffs lille privatarkiv kun indeholder ganske få breve og dokumenter fra hans dødsbo. Efter hans død i 1846 fik Bræstrup og den juridiske professor Scheel ordre om at gennemgå de ”halvofficielle dokumenter og brevskaber, hvilke ikke burde komme i uvedkommende hænder [...] for af disse at afleveres til de steder, hvor de rettest må henhøre”. I Stemanns privatarkiv findes en række notater, der gør det muligt at følge de tos arbejde nærmere, og heraf fremgår det, at ”en stor mængde dokumenter og andre papirer vedkommende Kystpolitiet eller Københavns Politi” blev overdraget Bræstrup ”for at besørge dem til politiets arkiv”. Her findes givetvis en del af grundstammen til Det gamle historiske Arkiv.²⁸

(10 pk.) og rådstuebreve 1732-1863 (49 pk.). Breve fra andre myndigheder er ikke på samme systematiske måde samlet, men ligger ved de sager, de vedrørte.

- 28 Historikeren Troels Dahlerup har givetvis ret i, at Bræstrups privatarkiv er særligt stort, fordi det indeholder en række fortrolige papirer, som denne ikke ønskede skulle falde i hænderne på ”sin efterfølger og politiske modstander [politidirektør Crone]” (Dahlerup 1978, s. 82). RA. Kongehuset, Christian 8.: Breve fra forskellige 1794-1848: Serangeli-Teilman (pk. 158). Fra P.C. von Stemann 1827-47. Brev, 7. september 1846; RA. Poul Christian von Stemanns Privatarkiv: Materiale vedr. provinsialstænderne m.m. 1831-48. Revisionen af de Kierulffske papirer 1831-36 (pk. 3)).

De københavnske politimestre og -direktører havde tæt kontakt til de ene-vældige konger, og selvom en hel del forhandlede mundtligt, findes også mange breve bevaret i Frederik 6.s og Christian 8.s arkiver. Undren over ikke i førstnævntes arkiv at finde et eneste brev fra Kierulff fik mig til at lede i det meget omfattende kabinetssekretariatsarkiv fra denne konges tid, og her lå blandt de ujournaliserede sager en lang række Kierulffbreve. Ansporet af dette fund, blev samtlige pakker gennemgået, og her fandtes et væld af interessante breve og sager, som man ellers skulle forvente at finde i Frederik 6.s eget arkiv.

Som det ofte er tilfældet ved historiske undersøgelser, har kilderne social slagside. Det er de ledende – cheferne, de kloge – man hører om, og som ytrer sig. Ingen politibetjente eller vægtere har mig bekendt efterladt sig optegnelser eller privatarkiver, og skuffende er det også, at Martin Hertz, der fra menig betjent arbejdede sig op og endte som opdagerchef i 1863, ikke videregav noget til belysning af sit liv og karriere i det lille privatarkiv, der ellers er afleveret efter ham til Rigsarkivet. På den baggrund bliver man ekstra glad for menig betjent Søllers fortrinlige tobindsværk *En Opdagelsesbetjents Erindringer fra en tiaars Virksomhed under Kjøbenhavns Politi* (1865-66).

I det foregående er kort omtalt de kilder, som systematisk er gennemgået med henblik på at skaffe det nødvendige datamateriale til undersøgelsen. I forbindelse med disse fulgtes sagerne rundt i forvaltningen (primært til Danske Kancelli, for at kunne give det bedste indblik i problemstillingerne. På tilsvarende måde er også de to kongerigske stænderforsamlings trykte forhandlinger gennemgået, og det samme gælder Københavns Borgerrepræsentations trykte forhandlinger 1840-49 og tidsskrifterne *Politievennen* 1798-1845, *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* 1803-31 og *Allernyeste Skilderie af Kjøbenhavn* 1832-35.

Om kildetekster og litteraturhenvisninger

Kontrol over København bygger i stor udstrækning på håndskrevne tekster uden sidenummerering eller anden præcis referencemulighed. Alle kildetekster bringes i moderne retskrivning, og dette inkluderer også anvendelse af moderne verbalformer (f.eks. ”de var” og ikke ”de vare”, ”lille” i stedet for ”liden” osv.). Kun på den måde kan teksterne genvinde den sproglige styrke og kraft, som de oprindeligt fremstod med over for datidens mennesker. Citater er markeret med anførselstegn, alene bortset fra kildeteksterne i bilag 5-7, hvor der også er tale om citater. I citaterne markerer skarpe parenteser tilføjelser og forklaringer, mens udeladelser markeres med tre punkter ligeledes i firkantede parenteser. Man bedes i denne forbindelse have in mente, at politichef Kaas’ skriftsprog havde en tydelig norsk sprogton, mens passekretær Hasse, der i øvrigt hurtigt lærte sig dansk, en del gange kunne have svært ved at finde de helt rigtige danske ordstillinger i sine skrivelser. Jeg har ikke

altid søgt at ”udbedre” dette ved tilføjelser, men ønsket at lade det fremstå som udtryk for den sproglige mangfoldighed, der var selvfølgelig i det, der dengang var et multikulturelt monarki.

Som hovedregel er alle tyske og franske tekster oversat i noter, hvilket ikke er tilfældet med engelske, som forventes umiddelbart tilgængelige. Den tyske kildetekst i bilag 6 er dog ikke oversat. Alle oversættelser er mine, med mindre andet er oplyst.

For at minimere et i forvejen stort noteapparat undlades henvisninger til en række opslagsværker og leksika, som findes i litteraturlisten, ligesom en del publikationer benævnes ens overalt, selvom de ændrede navn i løbet af perioden. Det gælder først og fremmest værker som *Schous Forordninger*, *Fogtmanns Reskripter*, *Collegialtidende*, *Hof- og Statskalenderen* og andre af lignende karakter. Når det gælder de mange henvisninger til forordninger (frd.), reskripter (resk.), plakater (pl.), resolutioner (res.) og promemorer (prom.), vil de *altid* være til de trykte versioner i enten *Schous Forordninger* eller *Fogtmanns Reskripter*, med mindre andet udtrykkeligt er nævnt.

Derudover er der hentet en del kildetekster, leksikonartikler og andre tekster fra internettet. Der drejer sig i første række om den landsdækkende samling af indscannede kirkebøger og folketællinger, der er tilgængelig på www.arkivalieronline.dk samt de mange indtastede kirkebogs- og folketællingsoplysninger, som er søgbare på Dansk Demografisk Database (www.ddd.dda.dk). Når det drejer sig om personoplysninger fra disse to kildesteder, er der som regel ikke brugt den udførlige henvisning, som er benyttet ved de øvrige henvisninger til internetartikler, og som omfatter *artiklens navn*, dens *udgiver* samt *URL-betegnelse* og *dato* for artiklens lokalisering.